Toplumsal Dinamikler İçinde Kadının Yeri

Status of Women in Social Dynamics

Güllü Sonakalan ¹

Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: KİMLİKLER VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜMLER,
Deniz Kandiyoti,

Çev. Aksu Bora, Feyziye Sayılan, Şirin Tekeli,
Hüseyin Tapınç, Ferhunde Özbay, Metis Yayıncılık, Eylül 2015

Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar KİMLİKLER VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜMLER, 1975 ile 1995 tarihleri arasında yazılmış denemelerden oluşan bir derlemedir. Eser, kadın araştırmalarının toplumbilim çalışmalarına getirebileceği eleştirel ve feminist bakış açısıyla yazılmıştır. Çalışmada kırsal/kentsel dönüşümün cinsiyet rollerine etkisi; kemalist feminizmin anlamı; cinsiyet rollerinin milliyetçilik, devlet ve İslâm bağlamında sorgulanması; erkek kimliklerinin toplumda iktidar ve egemenliğin kurumsallaşmasıyla bağlantısı; “kadın” terimi yerine önerilen “toplumsal cinsiyet” kavramının olanaqları; bu kavramın “modernlik” anlayışları çerçevesinde irdelenmesi gibi pek çok konu tartışmaya açılıyor. Kitap, iki makaleden oluşan “Toplumsal Değişim: Kırsal/Kentsel” başlıklı birinci bölüm, beş makaleden oluşan “Ataerkilliğin İdeolojik ve Kurumsal Bağlantıları: Milliyetçilik, Devlet ve İslâm” başlıklı ikinci bölüm ve üç makaleden oluşan “Modernlik ve Kadın/Erkek Kimlikleri” başlıklı üçüncü bölümden oluşmaktadır.

“Toplumsal Değişim: Kırsal/Kentsel” başlıklı ilk bölümde iki makale bulunmaktadır. “Cinsiyet Roller ve Toplumsal Değişim: Türkiyeli Kadınlara İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme” başlıklı ilk makalede kadının konumunu belirleyen etkenlerin çok boyutluluğunu gösterilmeye çalışılmıştır. Cinsiyet rollerinin değişik bileşenlerini kavramsallaştırmak ve farklı toplumsal yapılarda (göçebe aşirette, geleneksel köyde, değişmekte olan kırsal çevrede, kasabada ve büyük kent merkezinde) nasıl ortaya çıktıklarını çözümlemek amacıyla karşılaştırmalı bir perspektif benimsenmiştir.

Kandiyoti, cinsiyet rollerinin değişik bileşenlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmenin ortaya çıkan çeşitli örüntüler konusunda daha açık bir fikir vereceğini ve bunun toplumsal değişimin kadın üzerindeki “iyileştirici” veya “kötüleştirici” etkileri konusunda bizi basmakalıp yorumlardan koruyacağını ileri sürmektedir. Bu iddia çerçevesinde çevresel ve kültürel faktörlere bağlı olarak kadın rollerinin farklı bile-

1 Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Coğrafyası ve Jeopolitiği Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, sonakalangullu@gmail.com

şimler neticesinde şekillendiği belirtilirken Türkiye geneline ait alan değerlendirmelerine başvurulmuştur. Bu değerlendirmelere göre göçebe ve aşiret olarak örgütlenen toplumlarda kadınların üretime katkısı yüksek iken geleneksel köy toplumlarda ataerkil bir yapı hakimdir ve kadının üretime katılımı bölgelere göre farklılık göstermektedir. Bununla birlikte kadınların konumunu belirleyen öğelerin toplumlarda hemen hemen aynı olduğunu belirtmektedir: çocuk doğurma ve yaşlanma gibi. Yerleşik köy toplumlarında kadınların üretime katkı biçimleri yerine göre değişebilmekle birlikte konumlarını belirleyen temel etmenler yaşları, doğurganlıkları ve ailedeki yerleri (taze gelin, kıdemli gelin, kaynana olmak gibi) olmaya devam etmektedir.

Yazarın buradan çıkardığı sonuç, akrabalık ve aile ilişkilerinin kendine ait bir iç mantığı olduğu ve tek başlarına belirleyici etkilerinin olabileceğidir. Ancak bu hiçbir şekilde bu ilişkilerin ekonomiden bağımsız, değişmez ve tarih dışı olarak ele alınması anlamına gelmez. Yazar, tarihte kapitalistleşmenin hane yapıları üzerinde tartışılmaz etkileri sebebiyle baba otoritesine dayalı üç kuşaklı geniş ailenin giderek aşındığını ifade etmekte ve bu değişimin boşlukta değil, kendine ait güçleri olan birtakım yerel yapılarla etkileşim halinde gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Kandiyoti'ye göre, Türkiye'de kırsal dönüşüm ve pazarla bütünleşme hem ailede ataerkilliği sarsarak genç kuşağa daha fazla özgürlük tanıdı hem de evde üretilen mal ve hizmetlerin dışarıdan satın alınmasına olanak vererek kadınların çok ağır olan iş yükünü hafifletti. Aynı zamanda, bu değişimin erkek otorite ilişkilerinin yeniden tanımlanmasına yol açtığını ve kadınları eskisinden daha genç yaşta çekirdek ailenin başına geçirerek onları dolaylı olarak etkilediğini ifade etmektedir. Kandiyoti, kasaba gibi daha karmaşık ve tabakalaşmış yerleşim birimlerinde ise, üretim dışındalıklarına karşın kadınların toplum hayatı üzerinde, birtakım sosyal etkinlikler aracılığıyla, önemli etkileri olduğunu belirtmektedir. Büyük kentlerde ücretli işlerde çalışan kadınların ise sınıf konumlarına göre değişen bir dizi yeni sorunla karşı karşıya kaldığını ifade etmektedir.

“Kadınlar ve Hane İçi Üretim: Türkiye'de Kırsal Dönüşümün Etkileri” başlıklı ikinci makalede, kırsalın modern anlamda dönüşümü sürecinde erkek egemenliğinin kendini ne şekilde devam ettirdiği daha somut bir şekilde ele alınmıştır. Kandiyoti, tarımda kapitalistleşme sürecinin kırsal hanelerde kadın ve çocukların ücretsiz emeğinden yararlanma imkânını gizlediğini ifade etmektedir. Kadınların ikincil konumunun hane içi iş bölümüne yansıdığını ve onların daha çok çalışıp daha az tüketmelerine yol açtığını belirtmektedir.

Eserin “Ataerkilliğin İdeolojik ve Kurumsal Bağlantıları: Milliyetçilik, Devlet ve İslâm” başlıklı ikinci bölümü ise beş makaleden oluşmaktadır. “Kurtuluş ama Özgürleşmiş mi: Türkiye Örneği Üzerine Bazı Düşünceler” başlıklı ilk makalede yazar, İslamiyet'in ideolojik bir sistem olarak kadınların denetlenme biçimlerini etkileyen bazı kavramlar içerdiğini ileri sürmektedir. Bu kavramların kadın cinselliğinin denetimini sağlayan kültürel kalıplardan sorumlu olduğu kadar kadınların benliklerine dair

özalğılarını da etkilediğini ifade ederken farklı milli tarih ve sosyal politikalara sahip İslâm ülkelerinde yaşayan kadınların deneyimlerinde pek çok farklılık ve özgünlüğün de var olduğunu belirtmektedir.

Kandiyoti, söz konusu eserinde feminist bir bakışı açısıyla kadın hareketlerinin kadın hakları üzerindeki etkisini araştırırken Tekeli'nin “kadınların örtünme, eve kapatılma ve çok karılılık yoluyla İslâm tarafından en göze görünür biçimde ezilen grup olarak öne çıktığını ve bu bağlamda Atatürk'ün teolojik devlete karşı açtığı ve 1924'te Hilafeti kaldırmasıyla sonuçlanan savaşta kadınların merkezi önem taşıdığı” savunusunu referans göstermiştir.

Çalışmanın “Kadın, İslâm ve Devlet: Karşılaştırmalı Bir Perspektif” başlıklı ikinci ve “İslâm ve Ataerkillik: Karşılaştırmalı Bir Perspektif” adlı üçüncü makalelerinde de benzer konular ele alınmıştır. Yazar, İslâm toplumlarındaki kadınlar üzerine yapılan çözümlemelerin en zayıf noktasını İslâm'ın gerek ideoloji gerekse uygulama bakımından ataerkillikle birleştirilerek düşünülmesinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. 20. yüzyılın başında liberaller ve reformcuların, İslâm'ın “modernist” yorumu aracılığıyla meşrulaştırdıkları kadın özgürlüğünü savunduklarını, muhafazakârların ise bu tür reformları İslâmî devletin bütünlüğüne karşı bir saldırı ve Batı kültür emperyalizmine teslimiyet olarak algıladıklarını ifade etmektedir. Yazar, reformcu hükümetlerin bir yandan kadınlara yeni haklar tanıırken diğer yandan var olan bağımsızlık örgütlerini tasfiye ettiklerini ve yerine genellikle devlet-partisi olan iktidardaki partinin uysal yan örgütü niteliğindeki, devlet destekli kadın örgütleri kurduklarını belirtir. Bu durumun, gerek Irak Kadın Federasyonu ve Baas Partisi'yle olan ilişki, gerekse Kurtuluş Cephesi tarafından kurulan Yemen Kadınlar Birliği için geçerli olduğunu ifade ederek, aynı durumun tek parti döneminde Türkiye'de, Rıza Şah döneminde İran'da ve Nasır Mısır'ında da söz konusu olduğunu belirtmektedir.

Kandiyoti, toplumsal cinsiyet ilişkileri konusunda en tartışmalı ve inatçı konulardan birisinin, İslâm'a atfedilen rol olduğunu ve bu rolün, araştırmacının kuramsal yönelişine göre az ya da çok merkezî bir yer tutmakta olduğunu belirtmektedir. Ancak İslâm'a yapılan göndermelerin İslâm'ın ideoloji ya da uygulama olarak kadınların hayatını etkileyen farklı toplumsal gerçeklik düzeyleri birbirine karıştırıldığı için, çözümlemeci nitelikten yoksun olduğunu ileri sürmektedir.

Kandiyoti, bir yandan Ortadoğu ve Güney Asya'daki devlet kuruluş süreçlerinin, diğer yandan Afrika ve Asya toplumlarındaki akrabalık sistemlerinin incelendiğinde bunların müslüman toplumlarda kadın hakları alanında büyük farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olduğunu belirtir. Bunun yanı sıra, Ortadoğu müslüman toplumlarında görülen akrabalık sistemlerinin ve kadınları denetlenme biçimlerinin hiç de İslâm'a özgü olmadığı, benzer özelliklerin Hindu, Budist veya Konfüçyüsçü toplumlarda da bulunduğunu, buna karşılık Sahra-altı Afrikası'ndaki müslüman toplumların daha farklı olduğunu ifade etmektedir.

Kandiyoti, eserinin “Cariyeler, Fattan Kadınlar ve Yoldaşlar: Türk Romanında Kadın İmgeleri” başlıklı üçüncü bölümünde ise, Tanzimat dönemiyle Cumhuriyet’in ilk yılları arasında yazılmış romanlar aracılığıyla kadınla ilgili söylemlerin geçirdiği dönüşümleri ele almıştır. Yazar, Halide Edip’in romanlarındaki milliyetçi kadın kahraman tipi ile kadın cinselliğinin artık kapatılma yoluyla olmasa bile bastırılma yoluyla denetim altında tutulduğunu ve kadının kamu alanında ancak cinsiyetsiz bir yoldaş olarak kabul edildiğini ileri sürmektedir. Milliyetçi söylemin kadının davranışlarıyla toplumun şerefi arasındaki denklem açısından İslâmî söylemden çok fazla ayrılmadığını belirtmektedir. Öte yandan, erken dönem reformcunun/romancının, kadınların aile ve toplumdaki olumsuz konumları bağlamında, insanlık dışı ve geri olarak gördükleri âdetleri eleştirmeyi esas alırken, yoz değerleri ve Batıcılığın cemaat karşıtlığı niteliğini tasvir etmek için de erkek karakterleri kullanmayı tercih ettiğini ifade etmektedir. Fransız Devrimi’nden sonra bütün Avrupa’da yankılanan eşitlik ve özgürlük ideallerinin etkisini inkâr etmeden, reformcuların toplumlarının boğucu yönleriyle ilgili kendi rahatsızlıklarını dillendirmek için uygun bir araç olarak kadınları seçtiklerini öne sürmektedir.

Yazar, Batı’nın Osmanlı hayatına daha derinden sızmasına ve özellikle de kent hayatında zevkler, moda, mimari, tüketim ve boş zaman kalıpları üzerinde görünür etkisine koşut olarak, Batılılaşmış kadın imgesinin sahneye çıktığını belirtmektedir. Tanzimat’ın budala genç adamı, bencilliği ve israf alışkanlığı yüzünden toplum için bir sorun olurken, Batılılaşmış kadın en değerli varlığını, iffetini kaybetmiştir. Kent –yani İstanbul ve Batılılaşmış metropoller- gerçek yozlaşmanın ve zamanla ihanetin zemini olarak sunulmuştur. O dönemin edebiyatında bu sınıftan kadınların âdetleri ve davranışları hem onların yabancılığını hem de yozlaşmalarının örnekleri olarak sunulmuştur. Bu makalede yazar, “cinsel”in tehlike ve kargaşanın yansıtıldığı önemli bir simgesel savaş alanı olarak kullanıldığını öne sürmektedir. Cinselin bu sorunlu konumu, milliyetçi romanın yabancı etkilerden arınmış ve artık bir vatansever olan, yalnızca iffetli değil, açıkça cinsiyetsiz olarak tarif edilen kadın kahramanınca yeterince onaylandığını ifade etmektedir. Bu tepkisel tavrın, kadınların özgürleşmesini ve peçeden çıkmalarını gerçekleştiren Kemalist reformların, bunu telafi edecek yeni bir simgesel peçeyi-cinselliği bastırma peçesi- gerektirmesinden kaynaklandığını öne sürmektedir.

Yazar, “Kimlik Kavramı ve Yetersizlikleri: Kadınlar ve Ulus” başlıklı dördüncü bölümde, toplumsal cinsiyet düzenlemesinin kültürel kimlik ve farkın ifadesinde merkezi önem taşıdığını ileri sürmektedir. Kadınların ait oldukları topluluklarda “ötekiler” ile aralarındaki sınırın “kültüre uygun” davranışlar aracılığıyla çizilmesinin bir anlamda onları tutsak aldığı fikri üzerinde durmuştur. Aynı zamanda kadınların modern yurttaşlık haklarını geçersiz kıldığı fikrini açıp ve özellikle milliyetçi devlet politikalarında kadınların işgal ettiği konumun belirsizliklerini ve çelişkilerini incelemektedir. Bir yandan milliyetçi projelerin modernleşmeci unsuru olan kadınlar eşit yurttaşlar olarak toplumun kamusal alanında yer almaya devam ederken, diğer yandan bozulmamış bir milli kültürün taşıyıcılığını yapma görevinin kadınlara yüklendiğini

ve “modern” in tehlikelerinin değişen kadın davranışlarında aranabileceğini ifade etmektedir.

Kandiyoti, kadınların ulusal projelere erkeklerden farklı biçimlerde dâhil edildiklerini kabul etmekle birlikte, yaşantılarındaki çeşitliliği kamusal-özel ayrımı ya da ataerkillik tiplerine atıfta bulunarak açıklamaktan yana olmadığını belirtmektedir. Ayrıca devletin cinsiyet ilişkilerine müdahale ettiği ve her devletin tanımlanabilir bir “toplumsal cinsiyet rejimi” oluşturduğu konusunda da Cornnell’la hem fikir olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kadınların milliyetçi akımlara dahil edilmeleri sömürgecilik sonrası toplumların çoğunda zengin belirsizlik ve çelişki örnekleriyle doludur; ancak milliyetçi ve antiemperyalist hareketler kadınların ikincil konumlarını meşrulaştıran dinsel öğretilerin sorgulanması için de önemli bir kavramsal alan açmaktadır. Kandiyoti, milliyetçi hareketlerin etkin katılımcıları olan kadınların kendi çıkarlarını kültürel milliyetçilik parametreleri ile ifade etmeye zorlandıklarını, kimi zaman taleplerinin radikal potansiyelini bizzat bastırdıklarını ya da sansür ettiklerini öne sürmektedir. Kadınlık imgelerinin cemaat kimliğinin ifadesiyle doğrudan bağlı olduğunu; bu nedenle Şah Banu davası² ya da 1987’de Deoraladakisati³ (dulların yakılması) olayındaki gibi durumların cemaatçiliği körükleyen fırsatlar olarak ortaya çıktığını öne sürmektedir. Kadınların cemaatlerinin sınır taşları ve toplu kimliklerinin ayrıcalıklı taşıyıcıları olarak nitelendirilmeleri, onların modern ulus devletlerin tam anlamıyla yurttaşları olarak ortaya çıkışlarına olumsuz etkide bulunduğunu ifade etmektedir. Bunun, en açık biçimde kadınların zorlukla kazandıkları yurttaşlık haklarının, laik projelerin çöküşünün ilk kurbanı haline gelmesinde görüldüğünü öne sürmektedir.

Çalışmada, “Modernlik ve Kadın/Erkek Kimlikleri” başlıklı beşinci bölüm üç makeden oluşmaktadır. “Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlemesine Yönelik Notlar” başlıklı birinci makale, ataerkilliğin çözümlemesinde erkekler arasındaki iktidar ve egemenlik ilişkileri ön plana çıkarılmaktadır. Yazar, kadınların dışlandığı spor kulüplerinin, yatılı okulların ve ordunun, ataerkilliğin yeniden üretilmesindeki kilit kurumlar olarak incelenmesi gerektiğini belirtmektedir. Öte yandan erkek kimliklerinin toplumda iktidar ve egemenliğin kurumsallaşma biçimleriyle yakından ilgili olduğunu ve bunların toplumdaki baskı ve şiddet uygulamalarıyla ilişkisinin ele alınması gerektiğini ifade etmektedir.

“Erkeklik Paradoksları: Ayrımcılığın Yaşandığı Toplumlar Üzerine Bazı Düşünceler” başlıklı makalede, modernist ve reformcu erkeklerin toplumlarının kendilerini baskı altına alan yönlerini kadınların ezilmişliği ve çaresizliğini öne sürerek eleştirdiklerini ancak asıl gündemlerinin kadınların değil kendilerinin özgürleşmesiyle ilgili olduğunu belirtirken bu düşüncenin tüm erkekleri kapsamadığını da ifade etmektedir. Burada yazar, hegemonyacı erkeklik biçiminin verili bir zaman ve yerde ataerkilliğin belirli

2 Bu olayın farklı aşamalarını anlatan değerlendirme için bkz. Zaika Pathak ve Rajeswari S. Rajan, “Shahbano”, Sings 14, 3 (1989): 558-82.

3 Hindu adetlerinde yakılma yöntemiyle defnedilen ölü erkeğin dul karısının da yakılması geleneği vardı. Ancak bu âdet bazı yöre ve kastlarla sınırlı olup, modern çağda yasaklanmış ve ortadan kalkmıştır.

bir biçimde kurumsallaşması ve kadınların denetlenmesi için belirli stratejileri tayin ettiğini de öne sürmektedir.

Çalışmada yer alan “Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Üzerine Çalışmalarda Gözden Kaçırılan Yerler” başlıklı makalede toplumsal cinselliğin tarihselliği, Türkiye’de gelişen “modern”lik anlayışları çerçevesinde incelenmektedir. Yazar, modernlik söyleminin aileyi, cinselliği ve cinsiyete dayalı kimlikleri hedef aldığını, Türkiye’de yeni kadın ve erkek kimlikleri oluşturduğunu öne sürmektedir. Bunların kişisel kimlik ifadeleri olmakla kalmadığını; toplumdaki statü, prestij ve alt kültür farklılıklarının sergilendiği kültür alanları haline geldiğini ifade etmektedir. Öte yandan, Türkiye’de modernleşme konusundaki araştırmaların, genel olarak “modern”i bir çözümleme kategorisi olarak ele aldığını ve eleştirel bakış açısından yoksun olduğunu belirten yazar, modernliğin yerel özelliklerin yeterince ve açıkça vurgulanmamasından olumsuz yönde etkilendiğini öne sürmektedir. Modern kadının kendini yeni bir konumda, kamusal alanda rahatsız edilmeden ya da zorlanmadan çalışabilmesine izin veren yeni bir işaretler ve kalıplar dizisi kurma durumunda kaldığını ifade eden Kandiyoti, dişiliğin denetim altında tutulması ve cinsel tevazunun, “modern” kadının simgesel zırhının parçası ve bileşeni haline geldiğini öne sürmektedir.

Deniz Kandiyoti’nin kadın araştırmaları alanına katkılarını göz ardı etmek mümkün değildir. Ancak kitap boyunca yazarın İslâm’a dair bazı ön kabulleri nedeniyle okuyucuyu belli sonuçlara yönlendiren ifade ve tespitlerde bulunduğunu belirtmek gerekir. İslâm, kadın ve ataerkillik bağlamında ele alınırken, İslâmiyet’in kadın haklarıyla bağdaşmadığı; aksine kadınları baskı altına aldığı –örtünme, eve kapatılma, çok eşlilik ve erkeklerin kolay boşanabilirliği gibi konular eşliğinde- ifade edilerek İslâm dinine yönelik alışıldık oryantalist söylem tekrarlanmıştır. Ayrıca İslâm’ın toplumların yapısına göre değişiklik gösterdiği ve dolayısıyla İslâm’a yapılan atıfların büyük ölçüde kavramsal açıklıktan yoksun olduğu iddia edilmiştir. Netice itibarıyla yazar İslâm’ın yekpare ve aşikâr bir çözümleme kategorisi olarak kullanımını sorgulamak gerektiğini öne sürmüştür.